

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐԻ
ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇՄԱՆ ԴԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ս. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
sirarpikarapetyan@ysu.am, ԵՊՀ

Հայերենում և անգլերենում ամենատարբեր հիմքերով բաղադրությունների քննությունը կատարելիս բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության որոշումը հաճախ առաջացնում է դժվարություններ. դրանք չեն ծագում միայն այն դեպքերում, երբ բաղադրությունների բաղադրիչները նաև անկախ գործածությամբ են հանդիպում, և չկան փոխանցումներ խոսքի մասերի միջև: Հայերենում բաղադրության բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունը դժվար է որոշել, օրինակ՝ այն դեպքում, երբ առկա է անվանաբայական արմատական համանունություն, այսինքն՝ համընկնում են բաղադրության բայական մաքուր արմատն ու գոյականը¹:

Սույն հոդվածում ներկայացնում ենք այն դեպքերը, որոնցում խոչընդոտներ են լինում հայերենի և անգլերենի բաղադրությունների բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելու հետ կապված:

Անգլերենում բառակազմական գործուն եղանակ է խոսքիմասային փոխանցումը (կոնվերսիան), ուստի գոյականական և բայական արմատները հաճախ դժվար է տարբերել համանունության կամ տարաբժեքության պատճառով: Օր.՝ *workbook* բառում *work* արմատից առաջին հայացքից դժվար է հասկանալ՝ արդյոք ունենք «աշխատելու մասին տետր», թե՞ «աշխատանքային տետր» իմաստը: Սա նշանակում է, որ խոսքիմասային փոխանցմամբ ստեղծվում է նոր բառ, որը թեև արտահայտության պլանում մնում է անփոփոխ, սակայն բովանդակության պլանում կրում է փոփոխություններ, որոնք պատճառ են դառնում խոսքիմասային նոր իմաստի ձևավորման, ձևաբանական և շարահյուսական յուրահատկությունների ձեռքբերման²: Բերված օրինակից երևում է, որ խոսքի

¹ Տե՛ս *Լ. Ս. Հովսեփյան*, Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., 1987, էջ 138:

² Տե՛ս *Ս. Հայրապետյան*, Ոչ գծային բառաստեղծումը հայերենում, Ե., 2011, էջ 4:

մասերի փոխանցումները կարող են տեղի ունենալ նաև առանց բառակազմական միջոցների:

Հայերենում և անգլերենում նման դժվարությունների ենք հանդիպում նախևառաջ *բայ + գոյական (verb+noun)* և *գոյական + բայ (noun+verb)* կաղապարներով բաղադրությունները քննելիս: *Բ+Գ* կաղապարով բարդություններ են հայերենում, օր.՝ *աշխատածամ, գրամեքենա, ընթերցասարահ, խեղդկապ, խոստովանականք, հանդուրժամիտ, հավաքավայր, հերձադանակ, ճեմասրահ, մարզակումբ, շարժառիթ, ցայտադրյուր* և այլն: Թվարկված բարդություններից մի քանիսում առաջին բաղադրիչն անվիճելիորեն բայահիմք է, ինչպես՝ *խեղդկապ, հանդուրժամիտ, հերձադանակ, ցայտադրյուր* և այլն. դրանց առաջին բաղադրիչները *խեղդել, հանդուրժել, հերձել* և *ցայտել* բայերի հիմքերն են, սակայն, օրինակ, *աշխատածամ, խոստովանականք, հանդուրժամիտ, հավաքավայր, ճեմասրահ, մարզակումբ* բարդությունների սերող հիմքերում առկա է անվանաբայական արմատական համանունություն: Օրինակ՝ *մարզակումբ* բառը կարող է երկակի վերլուծություն ունենալ՝ *մարզանքի ակումբ* և *մարզվելու ակումբ, հավաքավայր* բառը՝ *հավաքի վայր* և *հավաքվելու վայր*:

Անգլերենում *V+N (բայ + գոյական) / Verbal Stem+N (բայահիմք + գոյական)* կաղապարով բարդություններ են, օրինակ, *lickspittle* «քծնող մարդ», *passport* «անձնագիր», *pinchpenny* «ժխատ», *scarecrow* «խրտվիլակ», *scofflaw* «զանցառու», *showroom* «ցուցասրահ», *stopbank* «ամբարտակ», *stoplight* «լուսակիր», *washbasin* «լվացարան» և այլն: Այս կաղապարով, օրինակ, *crashpad* «ժամանակավոր քնատեղ», *guidebook* «տեղեկագիրք», *handlebar* «ղեկ», *playboy* «կնամուլ երիտասարդ», *showroom* «ցուցասրահ» բարդությունները կարող են ընկալվել ոչ թե որպես *V+N*, այլ *N+N* կաղապարով կազմություններ, քանի որ կան նաև *crash* «թնդուն, շառաչուն», *guide* «գրոսավար», *handle* «կոթ, բռնակ», *play* «խաղ» և *show* «ցուցադրություն» գոյականները: Այս բոլոր դեպքերում գործ ունենք կոնվերսիայի հետ, որը անցումն է մի խոսքի մասից որևէ այլ խոսքի մասի և ամենարդյունավետ բառակազմական եղանակն է անգլերենում:

Կոնվերսիայի եղանակով կարող է անցում տեղի ունենալ, օրինակ, գոյականից բայի՝ *chat > (to) chat* «զրույց»- «զրուցել» *father-(to) father* «հայր»- «հայրություն անել», բայից՝ գոյականի՝

(to)drive>drive «վարել- վարելը», (to) find–find«գտնել» -«գտածո», (to) win– a win «հաղթել» - «հաղթանակ», ածականից՝ գոյականի՝ poor > thepoor «աղքատ» - «աղքատները», old > the old «ծեր» - «ծերերը», գոյականից՝ ածականի՝ wool> woolen «բուրդ- բրդյա», ածականից՝ մակբայի՝ hard > hard «դժվար» «դժվարությամբ, ջանադրորեն»:

Հարկ է նշել, սակայն, որ կոնվերսիայով հիմնականում գոյականներից են բայեր կազմվում³: Կոնվերսիան կոչում են նաև zeroderivation՝ գրոյական ածանցում, քանի որ երբ փոխվում է բառի խոսքիմասային իմաստը, այն որևէ արտաքին, այսինքն՝ ձևական փոփոխության չի ենթարկվում, որը նշանակում է՝ բառի հիմքը, արմատն ու քերականական ձևը համընկնում են հնչակազմով, գրելաձևով, և միայն արտաքին միջոցները (հոդերը, նախդիրները կամ համատեքստը), ինչպես նաև բառի՝ փոփոխության ենթարկված ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունները կարող են օգնել՝ տարբերելու, ասենք, ածականը գոյականից կամ բայը գոյականից և այլն:

Հայերենում կոնվերսիան այդ աստիճանի գործուն չէ, ինչպես անգլերենում, բայց այդ եղանակով, օրինակ, աղեղնավոր, ծերունի, մեծամեծ ածականներից ստացվել են համապատասխան գոյականները, բարձր, ահռելի, միահամուռ ածականներից՝ համապատասխան մակբայները⁴: Կոնվերսիայի՝ անգլերենում ավելի արդյունավետ բառակազմական եղանակ լինելը բացատրվում է նրանով, որ անգլերենում մեծաթիվ են արմատական, անաճանց բառերը, որոնք չունեն խոսքիմասային պատկանելությունը մատնանշող ցուցիչներ, ինչպես նաև համեմատաբար փոքրաթիվ են բառահարաբերական ձևույթներն ու քերականական ձևերը⁵:

Արմատական համանունություն կա նաև *Q+F*՝ *N+V* կաղապարում. այս դեպքում արդեն դժվար է որոշել բարդության բաղադրող հիմքի խոսքիմասային պատկանելությունը: *Q+F* բարդություններ են, օրինակ, ազգախնամ, աղեղակիր, արևածագ, բառագետ, ծնծղահար, կաթնավաճառ, հայաթափ, հայտատու, մահատարած, մահուղապատ, սրտակեր, օրինաճանաչ և այլն: Անվանաբայական արմատական համանունության պատճառով *Q+F* բաղադրությունը

³ Տե՛ս A. Cowie, Semantics, Oxford, 2009, էջ 19:

⁴ Տե՛ս I. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008, էջ 162:

⁵ Տե՛ս T. Арбекова, Лексикология современного английского языка, М., 1977, էջ 42:

հաճախ ըմբռնվում է որպես *Գ+Գ* կառույց. *ձեռագործ* բառը կարելի է մեկնաբանել և՛ որպես *ձեռքով գործված*, և՛ *ձեռքի գործ*, *խողովակաշար* բառը՝ և՛ որպես *խողովակներով շարված*, և՛ *խողովակների շարք* և այլն: Առաջին դեպքում բաղադրիչների միջև առկա է *խնդրային* հարաբերություն, իսկ երկրորդ դեպքում՝ *հատկացուցիչ-հատկացյալի* հարաբերություն:

Այսպիսով, *Գ+Բ* կաղապարով բարդություններում հիմքերի խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս պետք է հաշվի առնել բաղադրիչների բառակազմական իմաստները և դրանց միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունը, օրինակ՝ *երջանկափայլ* բառում համընկնում են *փայլ* գոյականը և *փայլ* բայական մաքուր արմատը, սակայն բառը բառակազմական վերլուծության ենթարկելիս ակնհայտ է դառնում, որ այս բառի մեջ *փայլ-ը* ոչ թե գոյական է, այլ բայարմատ, քանի որ նշանակում է Տերջանկությունից փայլող՝ շողացող⁶, և բացի այդ՝ *երջանկություն* և *փայլել* բառերը միմյանց հետ խնդրային հարաբերության մեջ են:

Կան *Գ+Բ* կաղապարով այնպիսի բարդություններ, որոնց առաջին բաղադրիչներն ածականական ծագում ունեն, սակայն բարդության մեջ գոյականացած են, այսինքն՝ հանդես չեն գալիս իրենց բուն խոսքիմասային իմաստով, ինչպես՝ *դառնաբեր (դառնություն բերող)*, *խորաչափ (խորություն չափող)*, *քաղցրաբուխ (քաղցրություն բխող)* և այլն: Քանի որ գոյականացումը կոնվերսիայի ձևով հատուկ է եղել հայերենին նրա զարգացման բոլոր փուլերում, ուստի սա ածականի կոնվերսիայի՝ գոյականացման արդյունք է, այլապես այստեղ հնարավոր կլիներ նաև բառակազմական գաղտնի քայլ վերականգնել, այսինքն՝ գոյականակերտություն կամ որևէ այլ ածանցի կցում և հետագա անկում՝ բառաբարդման հաջորդող քայլի ժամանակ⁶:

Անգլերենում *N+V* կաղապարով կան բազմաթիվ բայեր, որոնց կազմությունը կա՛մ կոնվերսիայի, կա՛մ հետադարձ բառակազմության (*backformation*) հետևանք է: Հետադարձ բառակազմությունը բառի մեջ գոյություն ունեցող կամ ենթադրյալ ածանցի (հիմնականում վերջածանցների) անկման միջոցով բառեր կազմելու եղանակ է, որի հիմքում ընկած է համաբանությունը: Բառակազմական այդ եղանակի ամենավաղ օրինակներից է *to beg* «մուրալ,

⁶ Տե՛ս *Լ. Հովսեփյան*, նշվ. աշխ., Ե., 1987, էջ 152:

աղաչել» բայը, որ ստացվել է *beggar* «մուրացկան» բառից. *beggar-ը* փոխառություն է հին ֆրանսերենից՝ *bégard*, որն անգլիացիները սխալմամբ համարել են ածանցավոր բառ և *teach-teacher, advertise - advertiser* ու նման այլ ձևերի համաբանությամբ հանելով դրա ածանցը՝ կազմել են *beg* բայը⁷: Հետագայում այս երևույթը տարածում է ստացել՝ ընդգրկելով անգլերենի համանման բոլոր կառույցները:

Բարդ բայերը հիմնականում կազմվում են համապատասխան բարդ գոյականների գոյականակերտ և դերբայական կամ ածականական վերջածանցների անկման եղանակով⁸, ինչպես՝ *lipreading* «շրթունքների շարժումներից ասածը հասկանալը»- *lipread* «շրթունքների շարժումներից ասածը հասկանալ», *sunbathing* «արևայրուք»- *sunbathe* «արևայրուք ընդունել», *shoplifter* «խանութ թալանող»-*shoplift* «խանութ թալանել», *bibliography* «մատենագիտություն»- *bibliograph* «մատենագիտություն ներկայացնել», *logrolling* «փոխադարձ ծառայության մատուցում»- *logroll* «փոխադարձ ծառայություն մատուցել», *sightseeing* «տեսարժան վայրերի այցելություն»- *sightsee* «տեսարժան վայրեր այցելել» և այլն: Կան նաև կոնվերսիայով կազմված N+V կաղապարով բարդ բայեր, ինչպես՝ *to telecopy* «հեռապատճեն (ֆաքս) ուղարկել»: Թեև նշված կառույցները չեն կազմվել անմիջապես N+V կաղապարի հետևողությամբ, այլ հետադարձ բառակազմության եղանակով, սակայն արդյունքում, միևնույն է, դրանք հանգում են N+V կաղապարին, ինչպես՝ *housekeeper = housekeep = house + keep* «տնտեսվարել»: Այս կառույցները N+V կաղապարի տակ քննելով՝ մենք տվյալ դեպքում կարևորում ենք ոչ թե դրանց կազմության պատմական գործընթացը, այլ դիտարկում ենք դրանք լեզվի ներկա, համաժամանակյա կտրվածքով: Անգլերենում այս կաղապարի դեպքում ձախակողմյան բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունն ակնհայտ է. բոլոր դեպքերում էլ դրանք գոյականներ են:

Արմատական համանունության նույնպիսի խնդիր է առաջանում նաև այն ժամանակ, երբ *Գ+Մ* կաղապարում համընկում են *բայական* և *ածականական* հիմքերը: Օրինակ՝ *արտասովխառն*,

⁷ Տե՛ս Չ. *Дубенец*, Современный английский язык. Лексикология, М.- Ростов-на-Дону, 2010, էջ 72: *Գ. Գիրունյան*, Անգլերենի բառագիտության հիմունքներ, Ե., 2009, էջ 136:

⁸ Տե՛ս V. *Adams*, Complex Words in English, London and New York, 2013, էջ 101:

անձրևախառն բառերում դժվար է պարզել՝ արդյոք *խառն*-ը «խառն» ածականն է՝ *արտասուքի հետ խառն, անձրևի հետ խառն*, թե՞ «խառնել» բայի հիմքը՝ *արտասուքին խառնված, անձրևին խառնված*: Նույն կերպ նաև *բուսազուրկ, ճյուղազուրկ, բարոյագուրկ* բառերի դեպքում դժվար է որոշել՝ արդյոք ունենք *զուրկ* ածականը, թե՞ *զրկվել* բայի հիմքը:

Թե՛ հայերենում և թե՛ անգլերենում բարդության հիմքերի խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս դժվարություն է առաջանում նաև *ածականական* հիմքը *մակբայականից* տարբերակելիս: Ածականն ու մակբայը հայերենում հաճախ ձևաբանորեն տարբերակված չեն: Դրա պատճառն այն է, որ որակական ածականների բառիմաստի մեջ համատեղվում են և՛ առարկայի հատկանիշի, և՛ գործողության հատկանիշի իմաստները⁹, ինչպես՝ *տխուր մարդ, գեղեցիկ պայուսակ* և *տխուր քայլել, գեղեցիկ երգել*: Հետևաբար հնարավոր է, որ շփոթություն առաջանա բարդության կազմի մեջ մտնող բաղադրիչը ածական կամ մակբայ համարելիս:

Հայագիտության մեջ կարծիք կա, որ *մակբայ* խոսքի մասը բառակազմությանն ավելի քիչ է մասնակցում, իսկ գոյականի հետ այն առհասարակ կապակցություն կազմել չի կարող, այլ կերպ ասած՝ «...մակբայ լրացում վերցնող բոլոր գոյականները կամ բայանուններ են, կամ եղել են բայանուն...»¹⁰: Սակայն դեռևս գրաբարի համար առանձնացվել են *Մ+Գ* կաղապարով կազմություններ, ինչպես՝ *յառաջաբան, յառաջաբաժին, յարաժամ, յուէտահրաշ* և այլն¹¹:

Մ+Գ կաղապարով մեր առանձնացրած բարդություններից են, օրինակ՝ *առաջազուրիս, հապճեպաքայլ, կամացճայն, կանխարգելք, մոտագդեցություն, շատգրություն, ցածզուրիս* և այլն:

Անգլերենում *Adv+N* կաղապարում որոշակի դժվարություններ կան մակբայը նախդրից տարբերելիս: Բանն այն է, որ նույն բառն անգլերենում միաժամանակ կարող է լինել *մակբայ, նախդիր և ածական*, օրինակ՝ *down* բառը կարող է լինել և՛ նախդիր՝ *down the street* «փողոցն ի վար», և՛ *մակբայ*՝ *liedown* «պառկել», և՛ *ածական*՝ *to feel down* «վատ զգալ»: Ստացվում է, որ օրինակ՝ *Adv+N* կաղապարը կարող է նաև չտարբերվել *Prep+N* կաղա-

⁹ Տե՛ս *Մ. Ասատրյան*, Ժամանակակից հայոց լեզու: Ձևաբանություն, Ե., 1983, էջ 358:

¹⁰ Տե՛ս *Մ. Գալստյան*, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978, էջ 21-22:

¹¹ Տե՛ս *Լ. Հովսեփյան*, նշվ. աշխ., էջ 154:

պարից, քանի որ վերջինիս իրացմանը մեծ մասամբ մասնակցում են տեղ ու ժամանակ ցույց տվող նախդիրները, որոնք կարող են նաև որպես տեղի ու ժամանակի մակբայներ ընկալվել: Սա է պատճառը, որ *Adv+N* կաղապարն անգլերենում բառակազմական տեսանկյունից անկենսունակ է: *Adv+N* կաղապարով (նրանք, որոնցում սերող հիմքը բուն մակբայ է) մեզ հանդիպած համադրական բարդությունները փոքրաթիվ են, օրինակ՝ *oftentimes* «հաճախ», *nowadays* «ներկայումս, այս օրերին» և այլն:

Հիմքերի խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս բախվում ենք նաև *Գ+Մ* կաղապար առանձնացնելու կամ չառանձնացնելու խնդրին: Որոշ լեզվաբանների համոզմամբ գոյականի հետ, որպես գերադաս բաղադրիչ, թվականը, դերանունը և մակբայը¹² բարդություններ չեն կազմում: Դա բացատրվում է այդ խոսքի մասերի բառիմաստով և ձևաբանական հատկանիշներով. դրանց բառիմաստը լրացումներ չի պահանջում, ուստի դրանք որպես լրացյալ հանդես չեն գալիս և բարդություններ էլ չեն կազմում¹³:

Մենք առանձնացրել ենք *սյստնընդառաջ* բարդությունը, որն առաջին հայացքից կարող է ընկալվել որպես *Գ+Մ* կաղապարով բարդություն, քանի որ *ընդառաջ* բառը *մակբայ* խոսքի մաս է, սակայն բարդության իմաստն է «տիրոջն ընդառաջ գնալ», որ նշանակում է՝ բարդության բաղադրող հիմքն այստեղ բայական իմաստ ունի: Գրաբարում եղել են *ակն յանդիման* և *թոքառաջ (ք)* բարդությունները, սակայն հարկ է նշել, որ վերջինի երկրորդ բաղադրիչը կարող է նաև գոյական համարվել՝ «առաջամաս» իմաստով¹⁴:

Անգլերենում որպես մակբայ կարող են ընկալվել *N+Prep* կաղապարի իրացմանը մասնակցող նախդիրները, քանի որ մակբայներն ու նախդիրները հաճախ ձևով համընկնում են: Բուն մակբայները որպես բաղադրող հիմք մեր համոզմամբ չեն մասնակցում գոյականական սերող հիմքով բարդությունների կազմությանը:

Այսպիսով, լինելով հասարակական համակարգ՝ կենդանի լեզուն՝ իբրև հաղորդակցության միջոց և գիտակցության ձև, կրում է

¹² Տե՛ս *Լ. Հովսեփյան*, նշվ. աշխ., էջ 155:

¹³ Տե՛ս *Լ. Խաչատրյան*, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011, էջ 20:

¹⁴ Տե՛ս *Լ. Հովսեփյան*, նշվ. աշխ., էջ 155:

բազմազան փոփոխություններ¹⁵, շարունակ համալրվում բառային նոր միավորներով, որոնք կազմվում են՝ ելնելով ժամանակակից աշխարհում գիտության, տեխնիկայի և նորագույն տեխնոլոգիաների զարգացմանը զուգընթաց առաջ եկած նոր հասկացություններու երևույթներ անվանելու անհրաժեշտությունից: Լեզվի վրա իրենց ազդեցությունն են թողնում նաև պատմական տեղաշարժերը, նվաճումները, այն փոխվում է այնպես, «...ինչպես բույսն է փոխում իր ներքին կազմությունը հողի, կլիմայի և այլ արտաքին գործոնների ազդեցության տակ»¹⁶: Սա նշանակում է, որ թե՛ նշված լեզուների բառային կազմը և թե՛ խոսքի մասերի համակարգը անընդհատ տեղաշարժվում են՝ հանգեցնելով խոսքի մասային փոխանցումների, բառի մաստի փոփոխությունների՝ որպես արդյունք բերելով արմատների համանունություն կամ տարարժեքություն:

С. О. Карапетян. Трудности в определении категориальной (частеречной) принадлежности компонентов сложных слов в армянском и английском языках. В настоящей статье анализируются трудности при определении принадлежности компонентов сложных слов к той или иной части речи в армянском и английском языках. Представлены те основные модели, состоящие из разных частей речи, в которых есть корневая омонимия основ. Автор особо подчеркивает корневую омонимию в следующих моделях: *глагол (глагольная основа) + существительное, существительное + прилагательное, наречие + существительное, существительное + глагол (глагольная основа)*. Приводятся такие примеры сложных слов в обоих языках, где есть конверсия.

S. H. Karapetyan. Difficulties in Determining the Part of Speech Meanings of Armenian and English Compound Words. The article examines the difficulties of revealing the part of speech meanings of the components of Armenian and English compound words. It analyzes patterns composed of different parts of speech in which there is root homonymy. The author particularly underlines the root homonymy in the following patterns; *verb/verbal stem+noun, noun+adjective, adverb+noun, noun+ verb/verbal stem*. In both languages there are examples of compound words in which conversion occurs.

¹⁵Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Լեզվի զարգացման արտաքին և ներքին գործոնների մասին // «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1978, 4, էջ 50:

¹⁶Տե՛ս Ֆ. դր Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008, էջ 41: